

ЕТНІЧНА СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА

В статье рассматриваются интерпретации понятия «пространство» в системе социогуманитарного знания. На примере организации пространственной среды г. Харьков автор обосновывает понятие культурного пространства города, смысловая наполненность которого анализируется в ракурсе временных изменений, этнокультурных трансформаций и как результат деятельности человека, его культурных установок. Исследуя этапы заселения Слобожанщины, автор акцентирует внимание на этнической составляющей культурного пространства города.

Ключевые слова: пространство, пространственная среда, культурное пространство города, этническая составляющая, этнокультурные трансформации.

The article is devoted to consideration of interpretation of the notion “space” in the social-humanitarian knowledge. The author bases the notion of “cultural area” on the city by the example of the organization of the Kharkov space habitate. The national fullness of this notion is analyzed with relation to the time, temporal changes, ethnocultural transformations as a result of human activity and cultural sets. Exploring stages of Slobodland, the author’s attention focuses on the ethnic constituent of cultural space of the city.

Key words: space, space habitate, cultural space of the city, an ethnic component, ethnocultural transformations.

Місто як багаторівнева система комунікацій, що складається з різновекторних просторово-часових характеристик, своїм існуванням і розвитком зобов'язане безлічі складових, котрі створюють його імідж, «образ», статус, стереотипи щодо нього, конструюють його культурний простір. Організація певного просторового середовища впливає на всі напрямки людської діяльності, певною мірою формує і розвиває всі напрямки культури, які так чи інакше пов'язані з культурним простором міста, що актуалізується у міжкультурному середовищі.

У системі соціогуманітарного знання, на відміну від природничих наук, простір розглядається як антропологічна категорія. Гуманітарні науки мають справу з уявленнями про такий простір, що сприймається людиною і осмислюється носіями традиційної культури в якості одного з основних елементів світоустрою. Кожна етнічна культура структурує й оцінює простір по-своєму, однак існують універсальні способи категоризації просторових елементів, засновані на загальновідомих семантичних опозиціях: верх-низ, близький-далекий, перед-зад і т.п. Найбільш архаїчні прийоми освоєння людиною навколишнього середовища засновані на досвіді пізнання світу через структуру свого тіла (К. Леві-Строс) [1]. Мається на увазі усвідомлення найпростіших просторових категорій у залежності від місця розташування людини (внизу, ліворуч, зовні); орієнтація людини стосовно сторін світу (північ-південь, схід-захід). Розширенням цього кола даних є досвід спілкування людини з іншими людьми, контакт із різновіддаленими об'єктами: звідси –

актуалізація таких понять, як близький-далекий, центр-периферія, зони стиків і границь.

Простір – безкінечне умістище речей, арена руху тіл. Такого уявлення щодо простору дотримувались Демокрит, Епікур, Лукрецій, що співвідносилось з поглядом атомістів на природу речей. Міфологічна картина світу давньої людини має певний центр, складові частини, кордони – небо і землю. Хаос – уособлення відсутності простору до початку творіння. Сам простір, розгортаючись після вибуху певного “першояйця”, одночасно надихається, животвориться, отримує неоднорідність. Він, на відміну від пізніших моделей простору, що стали класичними, не ідеальне, пусте умістище, заповнене речами, а навпаки, твориться ними. Без речей простір давніх не існує. Таке розуміння світу і простору споріднює сучасну науку із картиною світу давніх і віддаляє від визначення простору у Давньогрецькій традиції. У філософській системі даосизму простір створений Дао і пронизаний ним, Дао – багатогранне поняття, що включає в себе і розуміння його як абсолютної пустоти, і як джерела походження світу, і як загального світового закону.

Галілей першим ввів у науковий обіг поняття трьохвимірності простору. Ньютон абсолютизував простір, перетворивши його в самостійну істоту, побудував концепцію абсолютного пустого простору. І якщо Ньютон довів до логічного завершення матеріалістично-атомістичну тенденцію розвитку уявлень щодо простору, то ідеалістичну трактовку простору в найбільш розгорнутій формі дав Гегель. Гегелівські уявлення щодо простору складають підвалини діалектико-матеріалістичної концепції простору, яку розвинув Енгельс. Поділення ж простору на фізичний і “мисленнєвий” ми зустрічаємо у книзі “Людське пізнання” відомого англійського філософа Б. Рассела.

Людина, формуючи свої уявлення про світ на основі індивідуального і соціального досвіду, формує тим самим і простір – такі погляди були розповсюджені в кінці XIX ст. й активно розроблялись низкою філософів. Так, Е. Дюркгейм робить висновок, що категорія простору – виключно соціальна. Поняття соціального простору найбільш детально розроблено в діалектичному матеріалізмі (К. Маркс і Ф. Енгельс).

В етнічному просторі на перший план виходить бінарна опозиція свій-чужий, про значимість якої ведеться безліч дискусій в середовищі антропологів й етнологів. Універсальним для різних етнічних культур є і сприйняття простору як якісно неоднорідного, що оцінюється в термінах гарний-поганий, небезпечний-безпечний.

Для позначеної антропологічної моделі простору в якості найважливіших опорних пунктів виступають: позиція людини, що знаходиться в центрі «свого» світу; наявність периферії, тобто видаленої від центра зони відчуження; система розмежувань між сферами «свого» і «чужого». Принципово важливим елементом у цій моделі є межа як категорія, за допомогою якої структурується простір: без неї всі найважливіші протилежні зони (центр-периферія, свій-чужий, внутрішній-зовнішній) не були б відділені одна від одної.

Розділяючи різні ділянки простору, межа не належить до жодної з них. Вона приймає на себе безліч протилежних значень: обмежує зону «свого» і позначає

сусідство з «чужим»; передбачає непроникність огорожувальної лінії і у той же час можливість (чи необхідність) її подолання; позначає якісно різні («небезпечні» і «безпечні») просторові ділянки. Саме ця переважаність знаковими смисловими протиставленнями додає межі особливий семіотичний статус «конфліктної зони», зони напружених значень, що характеризується станом нестійкості, позицією перебування об'єкта «ні тут, ні там», і в той же час необхідністю подолання, переходу через рубіж, прориву в інший вимір [2].

Особливістю категорії простору є осмислення його як місця, що займається певною особою чи предметом, тобто простір – це сфера розміщення предметів, тіл, природних об'єктів. Відповідно до цього, в культурології простір не може бути описаний інакше, ніж через виявлення міфологічної семантики об'єктних експонентів простору [Там же], тобто через опис символічного значення таких об'єктів, як будинок, двері, вікно, поріг, ганок, двір, ворота, забір, вулиця, дорога, ріка, море, колодязь, міст, поле, межа, село, місто, країна, ліс, гора, болото і т.п. Усі ці об'єкти мають (у більшій чи меншій мірі) ознаки прикордонних просторових елементів, що пов'язують світ людини з природною сферою. Багатоаспектність простору дозволяє нам говорити про поняття культурного простору. Культура не відокремлена, але тісно взаємозв'язана з іншими галузями людського життя явище. Людина виступає і генератором культурних цінностей, і їх користувачем, а потому людська спільнота є також найголовнішим чинником і передумовою розвитку культури.

Мета статті – проаналізувати місто Харків в його соціокультурному просторі, який має певний культурно-історичний потенціал, обумовлений і природно-ландшафтною своєрідністю регіону, і його історичним розвитком, і невпинною культуротворчістю його мешканців. Природна своєрідність і національний характер жителів Слобідського краю послугували джерелом натхнення для багатьох художників, поетів, письменників, що створили безсмертні твори, де в художніх образах знайшли відображення реальні місця, краєвиди, люди нашого краю. Це переплетіння простору реального й абстрактного, яким є культурний простір, свідчить про значущість саме цього неконкретного, нефізичного простору в житті як однієї людини, так і всього регіону.

Поняття культурного простору включає взаємодію чотирьох елементів: простору, часу, смислу і комунікації. Відомий дослідник етнічних процесів, директор інституту антропології і етнології РАН В. Тишков підкреслює: “Простір як одну зі сторін людської культури без урахування часу, смислу і комунікації розглянути неможливо” [3].

Просторова організація міста може не мінятися століттями, однак у різних культурах вона значно відрізняється. Простір наповнюється змістом зі зміною людей і навколишніх факторів. Університетська гірка в Харкові, що була центром освітнього простору міста, зараз під впливом безлічі факторів (переміщення університету в інший будинок, забудова міста, прокладка автомобільних доріг і трамвайних колій) стала частково проїжджою частиною, а частково – тротуаром для пішоходів. Таким чином, смислова наповненість простору видозмінюється з часом. Але навіть у короткі часові проміжки смислове навантаження простору змінюється під впливом різних

людей, а точніше їхніх ідей, культурних установок і правил. Площа Свободи у Харкові в період Президентських виборів 2005 року ставала то торговою площею, то місцем для мітингів у підтримку того чи іншого кандидата в президенти, то наметовим містечком і місцем тимчасового житла для багатьох виборців. Звичний для всіх читачів великий читальний зал бібліотеки ім. В.Г. Короленко у певні дні стає центром духовної музики – тут збираються виконавці духовних піснеспівів – хори Харківських церков і шанувальники вокального мистецтва. У ці дні зал із книжкового царства перетворюється в царство музики. Ці приклади доводять, що просторові смисли є набагато більш мінливими, ніж незмінна частина простору.

У субстанції простору нас цікавить рівень значень (смислів), а також саме просторове середовище і його зміни під впливом людини: культурні ландшафти, поселення, будинки і кімнати, організація інтер'єру і безліч інших візуальних проявів просторової організації.

Таке поняття, як регіональний простір, є не просто фізичним (об'єктивним простором, а просторовим середовищем, що створюється людиною – свого роду фізичне і ментальне вираження організації простору людиною). Ми розглядаємо не просто природний простір чи ландшафт – більш широко – природне середовище, що роблять представники природничих наук, у даному випадку в центрі уваги – місце людини в просторі, її відношення до простору і перетворення нею простору.

Етнічна ідентифікація як одна з найбільш глибоких психоментальних установок людини наповнює культурний простір як однієї особистості, так і співтовариства в цілому. Довжина в часі акумулює етнічну традицію в усній народній творчості, архітектурі народного житла, костюмі, кухні, у всіх проявах духовної і матеріальної культури. Етнічна традиція може подорожувати світом разом зі своїм народом, несучи свій культурний простір крізь низку земель і країн, що змінюються в зв'язку зі зміною місця проживання його представників – цигани, що не знають свого будинку, відтворюють власний етнічний простір у тому місці, де вони зупинилися. Етнічна смислова наповненість впливає і до невпізнанності змінює геопростір міста – так, значний контраст спостерігається в Єрусалимі, де по-різному організовані вуличний простір і його використання в єврейській і арабській частинах міста.

Просторова характеристика землі, на якій ми живемо (Слобідська Україна) – прикордоння України з Росією. Прикордоння це не тільки і не стільки географічне, головне його смислове навантаження – межа етнічна і культурна. Харків займає певну роль і місце як у всеукраїнській “системі координат”, так і у Слобожанському вимірі. В системі всеукраїнської культури Харків репрезентується як прикордонне місто, територія двох світів і двох культур, а в просторі Слобідської України наше місто є центральним носієм яскраво вираженого “слобідського духу”, самодостатнім культурним простором.

Відновлюючи етапи заселення нашого краю, можна зробити висновки щодо ролі етнічної складової у формуванні культурного простору Харківщини. В часи Київської Русі тут не було міст, існували лише невеликі поселення сіверян, а також інших слов'янських племен. Цими землями подорожували хазари, що робили набіги на ближні і далекі племена. Вони брали в данину «по срібній монеті і по білці від диму».

За ними ішли печеніги, яких змінили половці. Їхнє перебування відзначене в «Слові о полку Ігоревім».

Але кочові народи свій культурний простір несли за собою, і лише з початком заселення починає формуватися той культурний простір Слобожанщини, що є основою для подальших часових нашарувань і перетворень. Володимир Великий для захисту слов'янських земель від кочівників став споруджувати фортеці і, як пише автор «Повісті минулих літ», заселяти їх «лучшими мужами». Татаро-монгольська навала перетворила цей простір у безлюдну місцевість, де лише зрідка зустрічалися кочовища. Через наш край татаро-монгольські орди робили спустошливі набіги на російські й українські землі, а сам він одержав в народі назву «дикє поле».

У період Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького і після укладання Переяславської угоди відбувається інтенсивне заселення Слобідської України. Поступово ці безлюдні місця стали заселятися людьми з Правобережної України, що біжать від польсько-литовської шляхти, а також жителями південних районів Московської держави. Для посилення свого впливу і захисту границь з півдня уряд стрімко міцніючої Московської держави почав організовувати в XVI столітті в межах «дикого поля» сторожову службу. Московські «служиві люди» і стрільці разом з українськими козаками і селянами створили перші поселення, що називалися «слободами». Поселення ці були незакріпачені, тобто «слободны», звідки і назва «Слобідської України». У XVII-XVIII ст. Слобідською Україною називали місцевості, розташовані на південь від Білгородської межі. Ця територія включала майбутні Харківську, південні повіти Курської і Воронежської губерній. В силу цих та інших обставин на території майбутньої Харківської губернії при значній перевазі українських селищ виникло велике число російських поселень.

Одним з найсуттєвіших чинників, що визначають культурний статус Харкова як Прикордоння, є етнічна складова організації культурного простору міста.

З перших років існування нашого міста тут зустрілись дві етнічних культури, дві мови, два уклади життя. І хоча великороси як військовослужбовці були населенням тимчасовим, а з втратою містом статусу прикордонної фортеці і скасуванням у XVIII ст. воеводського правління майже всі залишили Харків, традиція синтезування етнокультурних впливів вже була покладена в підвалини формування міжетнічного культурного простору.

Толерантне ставлення до «несвоїх» людей протягом всієї історії міста зумовлювалося також і прагматичним підходом до їх появи серед корінного населення. Доцільність їх перебування в місті визначалася корисністю їх діяльності для розвитку міста. Так, поряд з численними вихідцями з Полтавської, Катеринославської, Київської, Чернігівської губерній України, потужна течія приносила сюди селян з Курської, Орловської, Калузької, Московської, Воронежської губерній Росії. Прихильно були зустрінуті німецькі ремісники, професори та підприємці; польські військові, науковці актори, різні за фахом умільці; французькі вчителі, гувернери, ресторатори; караїмські промисловці, юристи, лікарі, татарські армійські вояки; вірменські та турецькі торговці; грецькі пекарі тощо. Навіть чужі за вірою та звичаями для українського та російського населення євреї, завдяки своїм

досягненням в освіті, торгівлі, підприємстві, мистецтві, багатьох ремеслах, знайшли свою “нішу” під небом Харкова в обхід урядової заборони проживання іудеїв на цій території. Дуже збагатився етнічний склад Харківщини з відкриттям Харківського імператорського університету. Створення університету залучило в місто іноземних учених, професорів і викладачів.

Звичайно, сусідство безлічі культур, носіями яких були тимчасові та постійні мешканці цього регіону, наповнювало новими смислами культурний простір. Той простір, який надихався вітрами різних культур народів усього світу, але дихав повітрям цієї землі.

Топоніміка Харкова дає етнічну характеристику міста – ми знаємо Німецьку (нині Пушкінську) вулицю, Вірменський провулок, район Москалівки. Серед майже 60 храмів, які прикрашали Харків, на початку ХХ ст., окрім численних православних церков, були лютеранська кірха, польський костюл, караїмська кенаса, дві мечеті, сім єврейських синагог [5].

Багатоликий простір Харкова має яскраво виражений етнічний колір і сьогодні – у місті проживають представники більше ста національностей. Багато хто з них поєднують в національно-культурні організації, метою яких є збереження і розвиток рідної культури, власної етнічної самосвідомості. Відтворюючи свій етнічний простір далеко від батьківщини, від географічно і політично відміреної їхньому народові території, вони перетворюють культурний простір міста, в якому живуть. Міста рідного і чужого одночасно. Під впливом етнічного фактора щодня видозмінюється вигляд міста, знову і знову організовується його просторове середовище.

Визначаючи структуру культурного простору, необхідно відзначити, що його формують границі, які історично змінюються – національні й ареальні, етнічні і конфесійні, соціальні і політичні; ця структура формується в історичному ракурсі – з урахуванням впливів тих культур, що тимчасово і постійно представлені в межах даного простору. Культурний простір трансформується в результаті поширення потоків культурної інформації і комунікації, із властивими ним векторами, а також унаслідок руху самих носіїв естетичної, наукової й іншої інформації. Таким чином, різнобарв'я етнічних впливів знайшло своє відображення в культурі нашого міста і специфічною рисою культурного простору Харкова стало смислове навантаження прикордоння з притаманними йому рисами багатовимірності культурних впливів з різними етнічними нашаруваннями, які утворюють його етнічну складову.

Література:

1. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1885. – 535 с.
2. Пространство в культуре. Культура в пространстве // Славяноведение. – 2003. – № 4. – С. 107.
3. Тишков В.А. Культурный смысл пространства // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 14-21.
4. Симанов А.С. Пространство в структуре мира. – Новосибирск: Наука, Сиб. Отд-ние, 1990. – 176 с.
5. Харьков многонациональный. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 256 с.